

УДК 316.48

Ю.Сапелкін,
кандидат соціологічних наук

КОРУПЦІЯ І СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ

У статті проаналізовано вплив корупційних практик на якість соціального капіталу в Україні.

В статье анализируется влияние коррупционных практик на качество социального капитала в Украине.

The article analyzes the impact of corrupt practices on the quality of social capital in Ukraine.

Ключові слова: соціальний капітал, корупція, корупційні практики, соціальні зв'язки, корупційні мережі.

Ключевые слова: социальный капитал, коррупция, коррупционные практики, социальные связи, коррупционные сети.

Keywords: social capital, corruption, corrupt practices, social links, corruption networks.

Корупція є доволі складним, комплексним соціальним явищем. Корупція означає використання в корисливих цілях посадовою особою свого статусу на шкоду суспільству. Цілі, визначені встановленими законами, замінюються в такому разі власними намірами посадової особи, для реалізації яких чиняться різні дії, що мають корупційний характер. Можна сказати, що корупція – це *зловживання суспільною довірою*, якому властиві: а) свідоме підпорядкування державним чиновником інтересів суспільства своїм власним; б) виконання рішень має секретний, закритий характер; в) має місце наявність взаємних обов'язків між тими, хто приймає державні рішення, й тими, кому такі рішення вигідні; г) організована взаємодія тих, кому необхідне прийняття певного рішення, й тих, хто здатний впливати на прийняття такого рівня рішення; д) прагнення обґрунтовувати корупційну дію юридичними нормами;

е) реалізацією як державних, так і приватних функцій тими, хто вчиняє акти корупції [1, с. 45].

Проявів корупції – безліч. Це і неформальні платежі у відносинах влади й бізнесу (“ділова” корупція), і міжфірмові підкупи працівників комерційних фірм (“корпоративна” корупція), і безкінечні подарунки та підношення населення обслуговуючим інстанціям (“побутова” корупція), і обстоювання інтересів бізнесу через тіньове фінансування партійних босів (“партійна” корупція). Та в усіх цих випадках маємо справу з єдиним, по суті, явищем. Загалом потенціал корупції бачиться як у прямій залежності від монополії певних суб’єктів на виконання деяких видів діяльності, від їх безконтрольності, так і у зворотній залежності від імовірності й важкості покарання за зловживання. Реалізація ж потенціалу – результат складного поєднання чинників, що далеко виходять за межі прораховуваних основ діяльності [2].

Представники різних дисциплін намагаються “розкодувати” феномен корупції, визначити її механізм, мотиви учасників, наслідки для суспільства, доцільності й меж боротьби з нею. Так, для пояснення причин і суті корупційних відносин економісти зазвичай використовують модель “поручитель (принципал) – виконавець (агент) – чекаючий (клієнт)”. У цій моделі центральний уряд діє як принципал: встановлює правила і призначає агентам, чиновникам середньої й нижньої ланки конкретні завдання. Чиновники при цьому є посередниками між урядом і клієнтами, окремими громадянами та фірмами. Тобто чиновник (агент) реалізовує волю владного суб’єкта (принципала), взаємодіючи з приватною особою або фірмою (клієнтом). Принципал встановлює рамкові умови, спираючись на які агент здійснює оперативне управління. Наприклад, у межах податкової системи принципалом є держава, яка визначає податкову політику, агенти – співробітники податкових адміністрацій, а клієнт – усі платники податків.

Зрозуміло, що інтереси агента і принципала не тотожні. Корупція – це процес, коли агент за відповідну винаго-

роду діє в інтересах клієнта, залишаючись у рамках відведених принципалом управлінських можливостей. Принципал не здатний перешкодити корупції з таких причин: по-перше, складні рішення не підлягають стандартизації, а тому немає критеріїв їх оцінювання; по-друге, інформаційна асиметрія обмежує ефективність контролю; по-третє, корупція агента зовсім не обов'язково означає блокування цілей принципала, вони можуть реалізовуватися одночасно. Більше того, тримаючись за місце, яке дає корупційний прибуток, агент оперативно й ефективно виконує всі розпорядження принципала.

Клієнт може виходити безпосередньо на контакт з принципалом, поза агентом, що породжує поділ корупції на політичну (на стадії прийняття закону) й адміністративну (на стадії їх застосування). Утім, деякі дослідники вважають, що вихід клієнта на принципала можна потрактувати корупцією як “захоплення влади”. Фактично тут корупція розглядається як тіньовий податок на приватний сектор, що збирає чиновництво на кшталт монополії на прийняття важливих для бізнесу рішень (“приватизація держави”).

На нашу думку, в цій моделі (принципал – агент – клієнт) досить чітко помітно, що головна проблема боротьби з корупцією в бюрократичному середовищі полягає не у відсутності політичної волі і не у м'якості законів, а в принциповій неусуненості її базової умови. Ідеться про свободу маневру чиновників, тобто про їхнє право варіювати свої рішення на власний розсуд. Там, де такого права немає, немає й корупції. Якщо ж метою є формалізація дій чиновника, то корупція якщо і не зникне, то помітно зменшиться. При цьому зросте неадекватність управління, не кажучи вже про витрати на контрольний апарат. Суспільство сплатить за боротьбу з корупцією надто високу ціну. Тому завдання держави полягає не в знищенні цього явища (що неможливо), а в обмеженні його на рівні рівноваги соціально-економічних зисків і витрат, пов'язаних із цим обмеженням.

Інша модель взаємин між принципалом та агентом застосовується до “корпоративної” корупції. У цьому разі акціонери виступають у ролі принципалів. Своїх цілей власники намагаються досягти, наймаючи менеджерів (тобто агентів). Спускаючи рамкові умови оперативного керівництва, акціонери змушують надавати менеджерам свободу маневру. У результаті створюється принципова можливість корупції як реалізації цілей менеджерів у взаємодії з іншими ринковими акторами в обхід або всупереч інтересам акціонерів.

За цієї різноманітності економічних моделей корупції в них є об’єднувальне начало. У цій ситуації фактично ігнорується соціальна укоріненість економічних суб’єктів, що розуміють як включеність індивіда в соціальне середовище. Мораль, суспільний тиск хоча й згадуються, але практично не беруться до уваги.

Видається доцільним запропонувати в загальному вигляді типологію корупційної поведінки.

Перша група характеризується активним прийняттям корупційних правил як природних і нормальних і навіть таких, що сприятливо впливають на розвиток суспільства. Для людей цього типу корупційна поведінка сприймається як нормальна.

Друга група змушено приймає правила корупційної гри, гостро переживаючи соціальну й моральну несправедливість. Представники цієї групи найгостріше переживають корупційні ситуації.

Третя група, стикаючись із проявами корупції, займає пасивну, відсторонену позицію, не вступає в корупційні відносини, але й не осуджує їх. І четверта група – це люди, які займають активну життєву позицію – неприйняття та боротьби з проявами корупції.

Результати моніторингу ІС НАН України 2013 р. демонструють, що близько третини українців (27%), потрапляючи в корупційні ситуації, діють відповідно до усталених правил корупційної ефективності: шукають “потрібних” людей, дають хабарі тощо. Тільки 22% респондентів обирає шлях спротиву корупції – “не давав, бо я проти цього”.

Розділ другий

Серед потенційних жертв хабарників виявилось 7% респондентів – “потрібно було б, але я не вмію”. 44% вказали, що вони не потрапляли в корупційні ситуації за останній рік (табл.).

Таблиця

Розподіл відповідей на запитання “Як часто Ви були вимушені впродовж останніх 12 місяців давати гроші, подарунки, надавати послуги посадовим особам, від яких залежало вирішення невідкладних питань Вашого життя?” (%)

Часто	5
Іноді	22
Потрібно було б, але я не вмію	7
Не давав, бо не було потреби	44
Не давав, бо я проти цього	22

Але це не означає, що з цих 44% хтось не стане в майбутньому співучасником корупційних дій.

Корупція невіддільна від соціальних практик, які зводяться до імперативів: торгуватися, дарувати, допомагати. Саме їм корупція зобов’язана культурною виправданістю та рутинізацією.

Торг ведеться не лише через ціну, а й через правила її встановлення. На об’єкт торгу перетворюються правила, їх застосування та спосіб інтерпретації.

Обдарування передбачено в такій низці ситуацій, що подарунок стає елементом цілого спектру взаємодій. Широка й насичена мережа реципрокних взаємодій створює умови для виправдування незаконних подарунків. Межа між корупцією та щоденними практиками дарування досить умовна.

Допомагати членам своєї соціальної мережі – водночас і важкий тягар, і спосіб формування соціального капіталу.

Поняття соціального капіталу в соціологію ввів один із найбільш видатних соціологів кінця ХХ століття – француз П’єр Бурдьє, щоб дати назву особливому типу вартісного ресурсу – соціальним зв’язкам. Бурдьє зазначав, що стійкі неформальні соціальні зв’язки, побудовані не на примусовій основі, як вертикальні (начальник –

підлеглий, держава – громадянин), і не на функціональній (як професійній), є потужним джерелом одержання різних благ. Такі зв'язки будуються на “добровільних взаємних зобов'язаннях”, що можна виразити розхожою формулою “ти мені – я тобі”.

Поняття соціального капіталу було введено для того, щоб урахувати вплив соціокультурних факторів на економічний розвиток. У цьому сенсі під соціальним капіталом можна розуміти внесок соціальної організації, характерної для того чи іншого суспільства, в економічну діяльність. Очевидно, з більшою або меншою впевненістю можна називати соціальним капіталом сукупність соціальних зв'язків і відносин, зокрема, накопичених взаємних зобов'язань, які поряд з економічним і фінансовим капіталом давно й успішно використовуються в економічній теорії й на практиці, можуть накопичуватися й витрачатися, інвестуватися в ті або інші види економічної діяльності, приносячи, щоправда опосередковано, цілком конкретні фінансові прибутки. Зокрема, соціальні зв'язки, відносини, норми і правила діяльності, що асоціюються з ними, можуть збільшувати продуктивність праці, скорочувати витрати на ведення бізнесу, полегшувати координацію й співробітництво в економічній діяльності, але можуть діяти і в протилежному напрямі.

Соціальний капітал можна оцінювати за якістю й кількістю соціальних взаємодій у суспільстві, тому що більш виражена соціальна єдність суспільства є важливою умовою сталого розвитку його економіки. Але соціальний капітал не завжди є позитивним ресурсом розвитку суспільства, оскільки, використовуючи свої зв'язки й взаємодії в суспільстві, деякі соціальні групи й окремі індивіди можуть домагатися реалізації не суспільно значущих, а корисливих інтересів. Якщо це відбувається з використанням такими групами суспільних і державних ресурсів, то їх діяльність слід визнавати корупційною, такою, що перешкоджає економічному й соціальному розвитку, незалежно від того, чи порушують ці групи своєю діяльністю норми законодавства чи ні.

Українська бюрократія, реалізуючи не державні інтереси, а інтереси корупційних мереж, виявилася нездатною запропонувати суспільству, бізнесу й державі реальне розв'язання стратегічних проблем. Подібні розв'язки здійснюються в особистих або корпоративних інтересах з метою допуску до розпорядження тими чи іншими ресурсами, а суспільні та державні інтереси практично не реалізуються.

Держава, декларуючи розвиток соціального й людського капіталу, на ділі перешкоджає їхньому розвитку. Причина в тому, що більшість носіїв некорупційних символічних капіталів не є членами корупційних мереж, а тому не мають шансів на реалізацію інтересів соціальних груп, до яких вони належать. Корупційні мережі розбудовують тільки символічні капітали, носіями яких є їхні члени, у результаті пріоритетний розвиток у нашій країні отримують корупційні соціальні й людські капітали. Корупційним соціальним капіталом можна назвати соціальні зв'язки й відносини, що сприяють діяльності корупційних мереж і здійсненню корупційних дій окремих громадян.

Громадяни не намагаються змусити державу змінити стратегії розвитку символічних капіталів, а адаптуються до складних умов. Фактично діяльність корупційних мереж мотивує й спрямовує розвиток соціального й людського капіталу в нашій країні на реалізацію тих або інших корупційних практик. Причина в тому, що більшість громадян із труднощами або взагалі не можуть розв'язувати свої проблеми в органах влади легальними, повністю законними способами. Корупція дає змогу таким особам змусити чиновників виконувати їхні обов'язки і розв'язувати проблеми громадян. Крім того, корупція здатна вирівняти соціальні статуси громадян і чиновників у системі державних послуг, коли громадяни звертаються до них для розв'язання власних проблем. Тому саме корупційні практики найбільш ефективні для вирішення проблем громадян, особливо при їхніх взаємодіях з органами влади. І для українських громадян стають цілком раціональними стра-

тегії адаптації своїх соціальних і людських капіталів до цих реальних практик розв'язання проблем. Фактично корупція стає вигідною українським громадянам, вони не схильні протидіяти їй, навпаки, прагнуть освоїти у власних соціальних практиках способи здійснення корупційних дій. Такі соціальні позиції наших громадян приводять до зниження якості сукупного соціального й людського капіталу соціальних груп, регіонів і всієї країни в цілому.

При цьому більшість громадян негативно оцінюють корупційні дії щодо розв'язання проблем і нерідко заявляють, що були б готові вирішувати їх без корупції. Але вони виявляються нездатними самостійно знаходити й впроваджувати такі некорупційні способи розв'язань своїх проблем. У результаті формується розбіжність реальних соціальних практик з оцінками їх сутності, що поступово, радше, призводитиме до того, що постійно здійснювані корупційні дії перестануть негативно оцінюватися більшістю громадян. Вони можуть перестати ці дії оцінювати як корупційні, а визнаватимуть їх цілком легальними, соціально схвалюваними практиками.

Прояви зниження якості соціального й людського капіталів доволі різноманітні. Зокрема, зниження якості соціального капіталу виявляється в тому, що:

- українське суспільство дедалі більше губиться в розумінні суспільних проблем, кожний громадянин вирішує корупційними способами власні;
- знижується рівень взаємної довіри й взаємних зобов'язань у суспільстві;
- найбільш значущі соціальні зв'язки під впливом корупції стають дедалі більш неформальними і діють в обхід норм законів;
- у суспільстві зростає зневага до права й закону, норми законів використовуються громадянами вибірково, у тих випадках, коли дають змогу одержати розв'язання особистих або корпоративних проблем. Але громадяни не схильні підкорятися нормам законів, коли вони не відповідають їхнім інтересам;

➤ як наслідок погіршуються умови інвестування в економіку, цей процес без підтримки держави ускладнюється, але коли держава в нього включається, то проводить інвестування в корупційних цілях.

В українському суспільстві соціальні мережі й соціальний капітал відіграли, відіграють і будуть відігравати величезну роль у всі часи. Само по собі це, звичайно, непогано. Соціальний капітал – це завжди вигідні відносини для тих, хто в них вступає, оскільки дає змогу забезпечити людям задоволення важливих для них потреб. Однак чи завжди соціальний капітал вигідний для суспільства в цілому? “Ку-клукс-клан”, італійська (та й будь-яка інша) мафія, екстремістські фанатські угруповання теж побудовані на принципах соціального капіталу – внутрішньогруповій довірі, неформальних зв’язках, взаємних зобов’язаннях. Точно так само “працює” принцип “кругової поруки”. На цьому ж принципі будуються й відносини “блату”. Тим, хто за рахунок великого обсягу міжособистісного соціального капіталу може розв’язувати свої проблеми, пов’язані зі здоров’ям, дитячими садками і таке ін., з чиновниками, звичайно, добре. Однак на суспільстві в цілому, на довірі до соціальних і політичних інститутів, на відносинах між різними соціальними групами, на рівні соціальної напруженості розвиток таких соціальних відносин відбивається досить несприятливо. В умовах, коли люди можуть розв’язати свої проблеми тільки через міжособистісні неформальні мережі, побудувати громадянське суспільство, яке працює на загальне добро і відповідає принципам взаємовиручки й взаємної відповідальності, неможливо.

Література

1. *Бинецкий А.* Коррупция / Бинецкий А. – М. : Известия, 2005. – 342 с.

2. *Борисов В.* Громадянське суспільство та питання подолання корупції/ В. Борисов, О. Кальман // Вісник Академії правових наук. – 2005. – № 2 (41). – С. 168–173.